

BIRLAMCHI VA IKKILAMCHI PREDIKATSIYA TUSHUNCHALARI.

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktabgacha ta'lim fakulteti
540-21-guruh talabasi
Ibrohimova Mahbuba
mahbubaibrohimova@gmail.com

Annotasiya: Predikativlik (lot. praedicativus — tasdiqlovchi, qat'iy) — 1) zamonaviy mantiq fanida — belgilar va predmetlar o'rtasida obyektiv mavjud bo'lgan aloqalarni aks ettiruvchi asosiy tushunchalardan biri; 2) tilshunoslikda — gapni shakllantiruvchi sintaktik kategoriya bo'lib, gap mazmuniga obyektiv borliqning u yoki bu hodisasi haqida xabar berish xususiyatini baxsh etadi. Predikativlik, belgi (harakat, sifat va xususiyat) bilan predmetning zamon va maylda anglashiladigan o'zaro munosabatini ifodalaydi va shu tariqa gapni alohida fikrni shakllantiruvchi va u haqida xabar beruvchi birlikka aylantiradi (M-n, "Olma gulladi", "Doimo tinchlik bo'lsin!"). Modomiki, gap mazmunining borliqqa munosabati uni muayyan zamoniy va modal (real yoki irreal) darajaga qo'yishni taqozo qilar ekan, predikativlik ham ikki sintaktik kategoriyaning — zamon va maylning birligidan iborat bo'ladi. Ikki tarkibli gaplarda — kesim, bir tarkibli gaplarda esa ularning bosh bo'lagi predikativlikning ifodachisi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Badiiy nutq, she'riy nutq, poetik nutq, so'z yasalishi, ijodkor uslubi, stilistika, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, til va nutq, okkozionalizm, individualizm.

KIRISH

Gap bilan fikr o'zaro dialektik aloqadir. Gapda fikr ifodalanadi. Fikr doim gap orqali shakllanadi. Demak, gapni o'rganar ekanmiz, uni fikr bilan bog'lab tekshirishimiz kerak.

Gap ma'lum fikrni ifodalash bilan birga, har xil his-tuyg'ularni ham ifodalaydi. Biroq bu emotsiyalar fikr bilan bog'liq holda ro'y beradi. Demak, gap intellektual (aqliy) holatni ham ko'rsatadi.

Gapning xarakterli belgilari predikativlik va intonatsiya ekanligi bizga ma'lum. Bu belgilar gap tushunchasining asosi, gapning shakllantirish vositasidir.

Har bir gapning reallik bilan bogʻliqligi haqida biror fikr, xabar bayon qilish gap mundarijasining voqelik bilan bogʻliq ekanligini koʻrsatadi. Bu hodisa-gap mundarijasining real voqelik bilan aloqadorlik hodisasi predikatsiya sanaladi. Gapni predikatsiya shakllantiradi. Bu grammatik kategoriya-umuman gapga xos xususiyat. Predikativlikni kesim koʻrsatadi. (Bordi. Student edim): kesim umumiy predikativlik maʼnosini konkret modallik, zamon, shaxs kategoriyalari orqali ifodalaydi. Predikativlikni shakllantirishda intonatsiyaning ham ishtiroki bor: intonatsiya gapga xos boʻlgan universal vositadir. Anglashiladiki, predikativlikni ifodalash gapning paradigmasi-predikativlikni bildiruvchi butun formalari sistemasi bilan bogʻliq.

Gap fikrni ifodalaydi, maʼlum maqsadni bayon qiladi. Bu hodisa, birinchidan, shu gapdagi fikrning borliqqa munosabati, ikkinchidan, soʻzlovchining subʼektiv munosabati – modallik (reallik, gumon, taxmin, istak kabilar) bilan, zamon va shaxs bilan bogʻlanadi.

Gapni shakllantiruvchi, gapning asosi boʻlgan predikativlik hodisasi, odatda, soʻzlarning predikativ qoʻshilishi bilan ifodalanadi. (Ega va kesimning oʻzaro munosabati: Bola yugurdi. Bola yosh kabi) Lekin predikativlik tabiiy, bir soʻzdan iborat boʻlgan gaplarda ham mavjud. (Qor! Tun. kabi) Bir soʻzdan iborat gaplardan konkret gap boʻlagini topib boʻlmaydi. Demak, predikativlik bunday gapga butunicha xos boʻladi. Bularning hammasida, shubhasiz, intonatsion tugallik bor. Bundan gapda predikativlik bilan intonatsion tugallikning birgalikda harakat qilishi, bir-biriga moslashgan boʻlishi anglashilib turadi. Intonatsiya predikatsiyani ifodalash vositalaridan biridir, bu hol ham gapning eng asosiy belgisi predikativlik ekanligini koʻrsatadi.

Soʻzlarning predikativ qoʻshilishi orqali gap hosil boʻlishi (Suv tiniq kabi) bu konstruksiya hamma vaqt tugal fikrni ifodalaydi, degan xulosaga olib kelmaydi. Baʼzan bunday tugallik uchun boshqa elementlar ham talab qilinadi, lekin shunda ham, baribir, gapning konstruktiv asosi predikativ qoʻshilmadir. Bu qoʻshilma gapda hech qanday elementga tobe boʻlmaydi, balki boshqa elementlarni oʻziga tobelaydi, demak, u absalyut xokimlikka egadir. Bu qoʻshilma – predikat birlik-

gapning hamma belgilarini: nutqning fikr anglatadigan, xabar bildiradigan eng kichik, yaxlit birligi ekanligini, boshqa predikativ birliklar, shuningdek, sodda gap va qo'shma gap sostavidagi sodda gapga o'xshash qismlar boshqacha xususiyatlarga ega bo'ladi. Misollarni chog'ishtiring: Sohibjon-mashhur paxtakorning o'g'li. Otasi pensiyaga chiqqan. – Otasi pensiyaga chiqqan Sohibjon sodiq farzand ekanligini ko'rsatish uchun ishga astoydil kirishdi.

(Ikkinchi misoldagi otasi pensiyaga chiqqan qo'shilmasi Sohibjon bo'lagiga tobe-uning aniqlovchisidir) Predikativlik hodisasi orqali gap so'z birikmasidan, predikativ qo'shilma predikativ bo'lmagan qo'shilmadan aniq farqlanib turadi: yosh bola (voqelikka munosabat: reallik, real emaslik, istak kabi ma'nolar, ma'lum maqsad, zamon munosabati ko'rsatilmagan; intonatsion tugallik yo'q-bunda fikr ifodalanmaydi) – Bola yosh (predikatsiya ifodalangan: voqelikka munosabat ko'rsatilgan – tugallik, zamon munosabati, gapga xos intonatsiya). Yosh bola va bola yosh qo'shilmalarining analizi shuni ko'rsatadiki, bularning har ikkalasida ham predmet va belgi tasavvurlarining munosabati ifodalangan, lekin ikkinchisida predmetning belgisi predikativlik yo'li bilan ko'rsatilgan, paytga munosabat ifodalangan.

Predikatsiyaning asosiy belgilaridan biri tasdiq – inkordir. Bu tasdiq – inkor tilda turlicha ifodalanadi. Umuman, predikatsiya turli vositalar bilan: predikativ formadagi fe'llar, kesimlilik affikslari orqali (Bording. Studentsan. To'g'ri, student edi kabi), so'zlar tartibi, intonatsiya, gapning har xil strukturasi bilan ifodalanadi (Bahor! Bu – uchuvchi. Paxta oppoq kabi). Gap predikativlik shakliga ega bo'lgan eng kichik birlikdir. Predikat gapning tuzilish va mazmuniy markazi sanaladi.

Tilshunoslar predikat tushunchasi haqida munozarali fikrlarning ilgari surmoqdalar. Shuningdek, uning gap mazmuniy tuzilishi va markazidagi tutgan o'rni haqidagi mulohazalar ham turli xil. Ayrim tilshunoslar predikatga mantiqiy tushuncha sifatida qarasalar, ba'zilar grammatik tushuncha sifatida qaraydilar. Keyingi yillarda tilshunoslikda semantikaning yuqori pog'onaga ko'tarilishi natijasida tilshunoslar predikatga mazmun nuqtai nazaridan qaray boshladilar.

Predikat ham semantik, ham mantiqiy, ham grammatik tushunchadir. Semantik tushuncha sifatida predikat har qanday sintaktik qurilmaning nominativ asosi, uning yadrosi. Grammatik tushuncha sifatida predikat o'zi boshqarib kelayotgan sintaktik elementlarning markazi. Logik tushuncha sifatida fikrning sub'ekt belgisini bildiruvchi qism.

1. Mantiq shunoslikda sub'ekt va predikat tushunchasi keng qo'llaniladi. Mantiqshunoslikda mantiqiy ega sub'ekt, mantiqiy kesim – predikat deb yuritiladi. Sub'ekt va predikat tushunchasi mantiqshunoslikda hukm bilan chambarchas bog'liq. Sub'ekt oldingi hukmlardan aniq bo'lgan belgilarni, predikat esa yangi belgilarni ifodalaydi. Har bir hukm uchun ega va kesimning zarur bo'lishi uarning alohida-alohida bo'lgan ahamiyatini inkor etmaydi.

2. Demak, mantiqiy sub'ekt tushunchasi hukmning boshlang'ich nuqtasi bo'lsa, predikat tushunchasi yangi ma'lumot beruvchi markazdir. Mantiqshunoslikdan farqli ravishda tilshunoslikda predikat grammatik va semantik tushunchadir. Sub'ekt predikat munosabatida predikat yetakchi o'rinni egallaydi. Predikat predikativlik shaklini olib, gapni grammatik jihatdan shakllantiradi. Predikat gapda predmetning belgisini bildiruvchisi, muayyan vaziyat haqidagi belgisini bildiruvchisi, muayyan vaziyat haqidagi tasdiq yoki inkor kommunikatsiyasini beruvchi markaz vazifasini bajaradi. Bu fikrdan shu narsa oydinlashadiki, predikativlik shaklini olgan predikat sintaktik sathda kesim vazifasini bajaradi. Predikat vazifasida fe'l hamda ot (keng ma'noda) kelishi mumkin. Fe'l o'zining leksik-grammatik xususiyatiga ko'ra kesim vazifasida qo'llanishga juda mos so'z turkumidir.

3. Chunki fe'l o'zida zamon, modallik, shaxs va kommunikativlik kategoriyalarini birlashtira oladi. Shuning uchun ham tilshunoslar fe'lga predikat nuqtai nazaridan qaraydilar. Masalan, Salima maktabga bordi gapida fe'l predikat kesim vazifasida qo'llanib, sub'ektning harakat belgisini ifodalamoqda. Bundan tashqari, kesim o'tgan zamoni shaxsni, tasdiq va xabarni ham anglatmoqda.

Fe'l predikat va ot predikatning o'zaklari boshqa boshqa bo'lsa ham, umumiy holatda bir maqsadga xizmat qiladi. Ularning orasidagi farq unchalik katta

bo'lmaydi. Ot predikat jarayonni yoki aniq vaziyatni ifodalasa, fe'l predikat aniq harakatni ifodalaydi. Demak, ot predikat ham fe'l predikat singari bo'sh o'rinlarini to'ldirib yoyiq gap hosil qila oladi. Ot predikatlar xuddi fe'l predikat kabi gapning mazmuniy hamda grammatik markazini tashkil qila oladi.

MUHOKAMA VA NATIJA

Fonostilistikada ishlab chiqilayotgan boshqa muammolar majmuasi quyidagicha tavsiflanadi: ". gapning intonatsiya tarkibidagi o'zgarishlarni uzatilayotgan emotsional va modal ma'nolarga qarab o'rganish va hokazo. Intonatsion tuzilmani bunday tadqiq qilish quyidagilarni nazarda tutadi. yakuniy maqsad, hissiy yoki modal - o'ziga xos xususiyatlarni tanlash, shuningdek, o'rganilayotgan nutq turi uchun eng tipik akustik parametrlarning tavsifi" . Fonetik uslublarni o'rganishda odatda ikkita tekislik ajralib turadi:

- segmental - nutq tovushlarining fonetik xususiyatlarini va ularning birikmalarini o'rganish (tovushli matnlarni mikrosegmentatsiya qilish asosida);

- suprasegmental - melodik o'ziga xoslik, dinamika, temp, pauza, ritm, aksentuatsiyani o'rganish (tovushli matnlarni makrosegmentatsiyaga asoslangan).

Fono-stilistik tahlil qilinadigan matnlarning stilistik spektri juda xilma-xildir. Bunga jurnalistik, ilmiy, notiqlik, badiiy, biznes, neytral va boshqalar kiradi. tovushli nutqni amalga oshirish.

Bizning ishimizda tovushli matnning asosiy bo'linmalari sifatida quyidagilar ko'rib chiqiladi: a) ritmik tuzilma (RS), bitta markazlashtirilgan urg'u mavjudligi bilan birlashtirilgan bo'g'inlarning minimal guruhi sifatida tushuniladi . ("Ritmik tuzilish" atamasi ("fonetik so'z" bilan bog'liq atamadan farqli o'laroq) berilgan birlik ritm birliklari tizimiga tegishli ekanligini ta'kidlaydi va uni tizimli ravishda tashkil etilgan tovush va bo'g'in majmuasi sifatida ifodalaydi. ; b) sintagma, "nutq - fikr jarayonida yagona semantik yaxlitlikni ifodalovchi fonetik birlik". Ko'pgina fonetiklar ta'kidlaydilar. sintagma bir vaqtning o'zida semantik va formal reja birligi bo'lib, intonatsion-semantik birlik hosil qilish qobiliyati uning asosiy xususiyatlaridan biri sifatida qaraladi.

XULOSA

Har qanday fan taraqqiyoti muayyan bosqichlardan iborat bo'lib, keyingi bosqich oldingi bosqich bag'rida unmg vorisi sifatida dunyoga keladi. Oldingi bosqich yo'l qo'ygan kamchiliklarga tanqidiy baho bergan holda, bunday kamchiliklarni bartaraf qilishga yordam beradigan tadqiqot metodologiyasi va metodlarini qidirishga harakat qiladi. XX asrning oxirgi choragi va XXI asr boshlaridagi o'zbek tilshunosligi ham ana shunday jarayonni o'z boshidan kechira boshladi. Ayyub G'ulom asos solgan o'zbek ilmiy tilshunosligi yutuqlarini e'tirof etgan va unga tayangan holda, o'zbek tilining ichki struktur belgilarini yoritishga yordam beradigan yangi tadqiqot metodlarini qo'llashga intilish kuchaydi. Bunga shu davrda ro'y bergan sotsiolingvistik jarayon qulay imkoniyat yaratdi. Sobiq sovet imperiyasining kuchsizlanishi va bu imperiya tarkibiga zo'rlik bilan birlashtirilgan respublikalarda milliy o'z-o'zini anglash hissining kuchayishi har bir respublikada davlat tili uchun kurashish harakatining boshlanishiga, ayni paytda, tilshunoslik fanida ham shu kungacha amalda bo'lgan tadqiqot metodlariga shubha bilan qarash kayfiyatining tug'ilishiga sababchi bo'ldi. Xususan, sho'rolar davrining 50—60-yillarida dunyo tillarining o'zaro yaqinlashib, oxir-oqibat yagona bir tilga aylanishi haqidagi stalincha til siyosatining amalga oshirilishi, bunday siyosatning Stalindan keyin ham davom ettirilishi, shuning uchun SSSR tarkibidagi barcha tillarda umumiy leksik fondni kengaytirib borish tillarning asosiy taraqqiyot qonuni bo'lishi kerakligi Haqidagi qarashlar hukm surdi. O'tish davrida milliy o'zlikni anglagan ziyolilar o'rtasida ana shunday til siyosatiga katta e'tiroz uyg'ondi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Дониёров Н. Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. Тошкент, Фан. 1988. Б.79
2. Зулфия. Сайланма. Тошкент. Шарқ. 2006. Б.12
3. Қўчқортюв И. Бадиий нутқ стилистикаси. — Тошкент: ТошДУ нашри. 1975. Б.47-72

4. Йўлдошев Б.Зулфия шеъриятида айрим фраземаларнинг қўлланиш хусусиятлари ҳақида//Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Андижон – 2015 Б.76

5. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. T.: “Akademnashr”2018

6. Хализев В.Е. Теория литературы. - М.: Высшая школа, 2002. - С.260;

7. Зулфия.Сайланма.Т.:2006.Б.125

8. Алдашева Ш. Поэтик шакл ва ижодкор индивидуаллиги//Ўзбек тили ва адабиёти.2013.2-сон,54-бет.

9. Бадиий тил муаммолари.// «Инқилоб ва адабиёт» Т. 1977

10. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси // Тил ва услуб масалалари. – Тошкент, 2008.

11. Сиёв С. Сўз кадрили билмаган// “Ўзбек адабиёти ва санъати” газетаси 1997 ийл 11 апрел №15

12. Зулфия. Асарлар: 3 жилдлик. 1-жилд: Шалола. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти .Тошкент. 1985.

13. Зулфия. Асарлар: 3 жилдлик. 2-жилд: Мушоира. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти .Тошкент. 1985.